

ХРОНІКА ДЕПОРТАЦІЙ 1944–1946 РР. ОЧИМА ЛЕМКІВ (ЗІ СПОГАДІВ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ)

Катерина ЧАПЛИК

Лемківщина — етнографічна назва західнокарпатського краю, що розташований між ріками Боржавою і Сяном на сході та Попрадом і Дунайцем на заході, займає гірську частину південно-східної Польщі та гірську смугу північно-східної Словаччини [2, с. 3]. Міжкордонне геополітичне розташування Лемківщини стало причиною того, що формування та становлення лемківської культури відбувалося в безпосередньому сусідстві з польським, словацьким, чеським та угорським етносами.

У 1945 році близько 500 тис. лемків із Жешувського, Люблінського та Краківського воєводств було переселено на терени Західної України [4, с. 89]. У процесі взаємного обміну населенням між Польською республікою та СРСР лемки опинились у Тернопільській, Львівській, Івано-Франківській області, дисперсні поселення сформувалися також на сході та півдні України.

Для означення подій 1944–1946 років у науковій літературі використовують цілий ряд термінів, зокрема *депортація*, *репатріація*, *евакуація*, *переселення* та ін. Для усунення певного термінологічного різнобою та плутанини, що виникає часом через суб'єктивність поглядів дослідників на певні історичні факти та відсутність матеріалів, С. Ткачов запропонував термін *трансфер*, котрий на думку автора є адекватнішим, набув широкого обігу в міжнародній практиці і тлумачиться як взаємообмін населенням зі зміною громадянства на підставі міждержавних угод із метою створення мононаціонального організму [6, с. 7–8].

За підрахунками Ю. Тарновича, разом усіх лемків-українців є понад 650 тис. [5, с. 28–30]. За даними «Етнічного довідника» ця цифра складає 1 млн. чоловік. Серед них: закарпатських лемків — близько 200 тис.; лемків-переселенців із Польщі у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській, Донецькій, Дніпропетровській, Одеській, Харків-

ській та інших областях — 230–250 тис., у Польщі — 100 тис., у Словаччині — 120 тис., в Югославії — 60 тис. чоловік. До того ж, у США і Канаді — 200 тис., в Аргентині і країнах Західної Європи — 40 тис. чоловік [1, с. 74].

Про хроніку та перебіг депортацій багато чого довідуємось зі спогадів самих лемків.

Дитячі роки на Лемківщині та дорожні пригоди глибоко закарбувалися у пам'яті одинадцятирічної дитини із родини Байко — Ніни. Так, зокрема, в інтерв'ю від 29 грудня 2007 року Ніна Яківна, котра нині очолює Київське громадське об'єднання «Товариство Лемківщина ім. Б.-І. Антонича», розповіла: «Мій тато народився в с. Яблониця Короснянського повіту Краківського воєводства. Маму привіз із с. Боськ. Нас було п'ятеро дівчат: Зенуся, Дануся, Маруся, Нінуся, Іруся. Я народилася в 1933 році.

У селі дві третини було поляків. Українці називали себе «руснаками», і тих руснаків була третина в селі. Довкола були геть польські села, тож ми були в оточенні польському. Єдиним селом, де більшість становили українці, була Малинівка, між її мешканцями та жителями з Яблониці трималися добрі стосунки. Яблониця і Малинівка — то такі були два села, наче острівці серед польських.

У нас була велика господарка — морги, віз, потоки, такий типу лісосплав, два великі городи коло хати, різні куски землі, був млин свій вітряний. Я була вже третьою звичайною сільською дитиною, помагала татові й мамі, пасла корови. Оскільки господарка була велика, в нас постійно були наймані люди. Була (ну то її називали просто дівка) служниця по імені Ганка, там Зося, Мариська, Надийка, от. Були дівчата для допомоги мамі з дітьми. Вони в якійсь мірі трошки помагали і в стайні, але при доїнні хіба. А так, до коней, до чоловічої роботи був парубок. У нас називали парубок.

Так, тато їздив по селах, наймав бідних дівчат, парубків, котрі хотіли заробити. А в нас роботи було повно».

На наше запитання, як розмовляли у селі, в родині, сусідніх селах, Ніна Яківна відповіла так: «Між говіркою татовою і маминою була велика різниця. Мова у Яблониці була жаклива, то ні з чим не зрівняти. То було лемківське, польське, то якась мішанина була. Мова була грубувата така, негарна, немилозвучна. А в маминому селі — то за 40 км від Яблониці — говорили гарно. Мама л дуже м'яке вимовляла: ходил'а, бул'а. Це л пом'якшувало яблоницьку жорстку вимову. Ну, ви послушайте, як ся рахувало по-яблоницьки: єден, два, три, штири, п'єйт (не п'ять), шуст (шість), дівіт, дісіт. Таке навіть звучання слів тверде, така була і мова. А мамина мова була значно ближче до літературної, і ми всі вдома розмовляли маминою мовою. Ми і ще діти маминої колежанки із сусіднього села розмовляли інакше. За це нас у школі все прозивали, висміювали, без кінця перекривляли слова. Всі решта говорили по-яблоницьки, твердо».

Одним із факторів, що колоритно вирізняє лемків серед інших етнографічних груп, є народне вбрання, одяг. Щодо нього інформантка зауважила: «Одяг був все ж таки особливий, лемківський: шельонові спідниці з тонкої шерсті в троянди на зеленому, синьому, а частіше — бордовому або червоному фоні, і білі фартушки. Під спідницею носили такі гафти — парада, коротенькі біленькі спіднички (дівка обов'язково мала гафти з кружевом, сіла десь не так, спідниця ся зачепила, покрутилася, а там собі зі споду видно гафти). Так було прийнято. Щось подібне є в костюмі словаків, поляків. Сорочки були найрізноманітніші, вишиті на білому фоні. І все ж таки більше лемківського типу, бо мали фальбанки. Також були короткі лемківські лейбики, вони дуже нагадують польські. Пізніше з'явилися у нас галицькі, трошки довші сердачки, що сягали за талію. І тато нам такі замовив. Ми носили їх одна позад одною, у нас вони були дуже в ужитку. Не раз було ладимосся до церкви, мама

принесе з комори чотири лейбики, а нас — п'ятеро, і мама — шоста, і всім треба, то ми ся мало не били».

У цілому ставлення польського етносу, в оточенні якого перебували жителі села, відзначалося терпимістю і взаємною толерантністю. «Тато шанував польські свята. Часом сусіди кликали тата і маму на свята до себе, дітей з собою не брали. А на другий-третій день сусіди приходили до нас — так було придатно (прийнято). Ми запрошували поляків — сусідів довкола, аби нас не спалили (в селі постійно були пожежі)».

Проте, родинні стосунки з представниками іншого етносу були поодиноким, рідким явищем. «У нас в Яблониці, — продовжує свою розповідь Ніна Яківна, — одна або дві родини були мішані. Женилися тільки свої зі своїми. Мамина рідна сестра Галинка вийшла свого часу за поляка проти волі своїх батьків (мама від неї відреклася). То була дуже трагічна історія, бо то було дуже рідке явище, щоби наша дівчина вийшла заміж за поляка. Мама ще не була замужем. І то стало величезною перепонию — тато довго думав, чи брати Магдалину за жінку, бо в неї сестра за поляком».

У селі діяла греко-католицька церква, незважаючи на те, що українське населення становило меншість. Поляки ж костелу не мали, бо не були згуртовані і не мали серед себе лідера, як відзначила Н. Байко. В цих роках на Лемківщині панувала орієнтація на Шевченка і Україну, або на Качковського і москвофільство. «Тато москвофільства не підтримував абсолютно. Хоча, видно, в юності вся родина була москвофільською, як і всі довкола в Яблониці були москвофіли, допоки не з'явився священник. Священики несли духовність — о. Полянський, пізніше о. Горошко, в 30-х роках служив о. Боберський Юліян. За підтримки священиків розвивалося книговидавництво, газетовидання, підписки на газети, бібліотеки, будівництво шкіл».

До 1939 року українських шкіл в селі не було. «Я пішла в 1-й клас у шість років. Тоді тато мене записав до новоствореної україн-

ської школи, щоби було побільше дітей. Коли ж армія советська перейшла на захід, Польща звільнилася, відразу всі українські школи були знищені, і нас назад загнали у польські класи. Української школи ні в нашому, ні в сусідніх селах вже не було.

Від 1944 по 1945 рік по лісах діяли повстанські армії. Партизанщиною польською, українською, советською, якою хочете, кишили ліси: Армія Крайова — підпільна армія, УПА — підпільна армія, і ковпаківці — підпільні. Німці вичікували на здобуття зброї. Як з'явилися катюші, з нашого села почали стріляти. По 15 вогняних смуг тяглися з-за лісу на німецьку сторону. Село розташовувалося в долині і горіло по-чорному, згоріла половина хат.

Тато допомагав УПА. На возі кудись вивозились мішки пшона, гречки, продукти. Гестапівці робили у нас обшук три рази, поляки постійно доносили на тата, йому не вірили. В хаті були гроші польські, венгерські, німецькі марки, зброя.

З поновленням польської влади пішов клич про виселення. Всі були переконані, що їдемо на Сибір, в Росію, на Схід. Згодом у селі з'явився уповноважений від советської власті, який оформлював ці документи. Люди мали право записатися в Росію, в Одеську, Луганську, Львівську область. Як ся записав мій батько Яків, записалося три чверті села.

Були підготовані три транспорти для переїзду: в січні 1945 року або ще в грудні був поданий перший транспорт, куди записалися, як ми казали, всі дзяди — так називалися ті, які не працювали і нічого не мали — ні землі, ні лісу, нероби. Вони виїхали в товарняках, телячих вагонах. У лютому почали оформлювати документи інші родини, і 12 березня ми також виїхали з села. Протягом двох тижнів до виїзду нам дозволялося щось продати з хати, хоч поляки навмисно у нас нічого не купували, щоб ми все лишили.

На фірманках (близько двох десятків возів) українців везли до станції Вороблик. Наша хата розташовувалась коло самої річки і, щоб дістатися до Вороблика, ми мусили переїхати

через великий міст. Поляки зупинили першу фірманку: «Брр..., їде то чие? То Якуба? Випшегай коня». І татове добро, разом з возом, шмарили [8] до води з моста. Так пропав один віз, потім другий, а на третьому возі була я. Я то дуже добре пам'ятаю, можу навіть закластися, як то було. Під'їхали, зупинились, той поляк знов каже: «Випшегай коні». Фурман [9] (а він же бачив, що сталося з попередніми возами, і, можливо, воза жалів, а може, серце мав добре) каже: «Цю, попадше, детско сидіт» («Подивися, дитина сидить»). Я все то пам'ятаю, бо то я там сиділа. Мене посадили назад на той віз, наступний віз також доїхав цілий і неушкоджений.

У великих вагонах, разом із худобою, їхали по три-чотири родини. Ми везли одного коня, одну корову з чотирьох, пару свиней, речі та продукти були спресовані кубиками.

Їхали досить довго, напевно, з тиждень або днів десять. Нас привезли в Красне (то є на Львівщині така станція і тоді, і тепер). Приїхали в дуже зимний день, пам'ятаю, падав сніг. Надходила ніч, десь треба ночувати. Я спала у такій великій баріі — подовгаста купіль для купання. До тої баріі гріли води, наливали і купалися одна, друга, як були вдома.

Поки не розподілила влада, нас привезли в село Русилів (то кілометрів яких хіба 15–20 від Красного). Нашій родині дали кімнатку, яку до самої стелі ми наповнили клунками, вони були усюди — в хаті, на дворі.

Із приходом весни всі ми мали іти до колгоспу (тато колгоспу боявся, як вогню). В селі діяла 4-класна школа, а до найближчого п'ятого класу треба було іти 15 км. У 1945 році тато виклопотав наш переїзд до міста Буськ — невеличкого містечка Львівської області, звернувшись із проханням, «щоб діти ся вчили далі», і це на радянську владу подіяло. В Русиліві лишилося кілька наших родин. Багато поселень лемків є також на Бережанщині, в Підгайцях, кілька родин коло Чорткова» [7, с. 3–8].

Култунюк (Шалайда) Антонія Миколаївна (1931 р.), переселена із с. Балутянка Сяніцького повіту Краківського воєводства у 1944 р.,

розповіла: «Наша родина виїхала одна з перших, оскільки брата поляки хотіли судити. Брат був талановитим художником-різьбярем, батько також. Як переїхали, було зле. Опинившись в Овідіопольському районі Одеської області, нам не дісталось хати, довелося переходити з місця на місце в пошуках притулку, врешті-решт переїхали до Тернополя. Брат залишився в Одесі. У нас завжди було бажання повернутися на Лемківщину, але боялися переслідувань, тому мусили звикати до нових умов». Інформантка тепло згадувала людей з Тернополя, які гостинно прийняли їхню родину перший час допомагали молоком, картоплею. Проте, траплялися люди різні. Місцеве населення переважно виявляло зверхнє ставлення до переселенців, називаючи їх «дзядами», «лемками».

У 1945 році в Харківську область була переселена родина Костик Ольги Степанівни (1931 р.). Інформантка так згадує про ці роки: «Покидати наше мальовниче село Квятонь Горлицького повіту Краківського воєводства було тяжко. Село було надзвичайно гарне — луки, поле, ліс, гори, річка. Ми довго тужили за гарними зеленими горами: Голюля, Устянська гора, гора Поляна, гора Черчель, з якої у вичечка (бінокль) видно Татри». Родина Костиків жила заможнo й багатo. Їхня велика господарка становила 9 гектарів поля і 4 гектари лісу.

«В селі не було поляків, люди жили в злагоді, дружно. Діяло дві церкви — греко-католицька і православна. Мої батьки, як і більшість жителів с. Квятонь, ходили до православної церкви. За 13 км розташовувалось словацьке село Шквиртне із подібною до української, зрозумілою лемкам мовою. Оскільки за німців придбати щось було складно, до того села люди ходили на закупки через ліс, а чимало людей і повтікало до словаків».

У Квятоні п. Ольга закінчила 4 класи, їй було вже 14 років, коли переїжджали. На збирання та підготовку до від'їзду мали два дні, пригадує інформантка. У тих роках у Харкові вже діяли колгоспи, тому невдовзі родина Костик переїхала на Тернопільщину.

Ось інша історія переселення, подана Лецишин Марією Миколаївною (1938 р.). Вона є уродженкою відомого на Лемківщині села Одрехів Сяніцького повіту Львівського воєводства. Там закінчила 2 класи. Розповіла, що село було досить прогресивне: діяли чотири зали Товариства «Просвіта», різноманітні гуртки. Сам переїзд припав на 3 березня 1946 року. Родина була переселена в с. Сади Тербовлянського району Тернопільської області. Подальше життя для Марії Миколаївни склалось досить успішно — вона отримала середню освіту, закінчила бухгалтерські курси, машинолічильну студію, змогла реалізувати себе як добрий працівник.

Спогадами про батьків, лемків-переселенців, поділилася Ярослава Михайлівна Фалатович із с. Великий Ходачків Козівського району на Тернопільщині. З нею ми познайомилися на фестивалі «Соколята Лемківщини» у Тернополі. (На фестиваль Ярослава Михайлівна привезла онука декламувати лемківську поезію та двох дівчат — учасниць ансамблю).

Розповіла так: «Батьки мої переселені в 1946 році із с. Буковець, Ліський повіт, Сянок. Казали, було дуже тяжко, але вижили. Тужили за краєм і все сподівалися повернутися. Коли їхали в товарняках, дітей складали у бочки. По приїзді зупинилися у господаря. Дітям не було що їсти. Спілкуватися своєю мовою лемки боялися. Згодом на Тернопільщині отримали комори, прижилися, дуже допоміг голова сільради с. Теофіпілька, місцеві люди. Тато був добрим будівельником. У селах до лемків потрошки звикали, побачили, що вони — порядні, добрі господарі, їх почали поважати, цінувати, призначати на керівні посади». Вся родина Фалатовичів мала хист до музики: дід грав на кларнеті і барабані, сестра і брат — на гусях (скрипці), Ярослава — на баяні. Таким складом часто грали на весіллях. Закінчивши тербовлянське культосвітнє училище, п. Ярослава працювала вчителем музики і співів. У селі організувала лемківський хор та дитячий ансамбль. Дорослий мішаний хор було засновано понад 10 років тому. Складається з

25 чоловік і є щорічним учасником фестивалю лемківської культури у Монастирській Тернопільській області. У репертуарі колективу — українські, лемківські, повстанські, стрілецькі, авторські пісні. «Чимало пісень перейняли й від бабусів та дідусів переселених лемків», — розповіла п. Ярослава. У підборі репертуару керівник також послуговується збірником О. Гижі «Українські народні пісні з Лемківщини».

Нещодавно у селі зведено пам'ятний знак, приурочений до 60-річчя депортації українського населення. Планується відкрити музей, або лемківський куточок, де експонуватимуться речі, що збереглися з народного одягу лемків (кептарик з пацьорками, хустина) та предметів домашнього ужитку [райбачка (для прасування), ночви, діжечка].

За результатами соціологічного пресового опитування, що з 1990 року проводилось вченими-істориками Львівського національного університету ім. І. Франка серед учасників подій українсько-польських переселень 1944–1946 рр. (тобто переселенців з Лемківщини, Холмщини та Надсяння), виявлено, що добровільним переселення було лише для 7,1 % лемківського населення, примусовим — для 92,9 %; забезпечено нормальними санітарно-гігієнічними умовами під час переселення було 5,4 %, не забезпечено — 94,6 %; відповідні житлові умови на новому місці надано 17,4 %, не надано — 82,6 %; забезпечено місцем пра-

ці за бажанням та професією — 20,7 %, не забезпечено — 79,3 %; доводилось голодувати на новому місці — 72,8 %, дати собі раду з харчуванням змогло 27,2 % опитаних; зникла туга за рідним домом лише у 24,5 % опитаних, «ні» відповіло — 75,5 %; повернутись додому хотіли б 44,6 %, негативну відповідь дали 55,4 % [3, с. 38–40].

Звичайно, депортація призвела до руйнування осілості лемків та надзвичайно ускладнила процес збереження їхніх культурних надбань, але також стала для лемків новою сторінкою життя в оточенні українського етносу.

1. Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні / За ред. В. Євтуха. — К., 1996.
2. Красовський І. Діячі науки і культури Лемківщини. Довідник. — Л., 2000.
3. Лемківський календар на 2008 рік / Упоряд. Л. Смереканич. — Л., 2007.
4. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Інститут держави і права ім. В. Корецького. (ред. Ю. Римаренко). — К., 1996.
5. Тарнович Ю. Ілюстрована історія Лемківщини. — Л., 1936.
6. Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля / Ред. О. Давидова. — Тернопіль, 1997.
7. Чаплик К. Польовий фольклорний матеріал автора. Інтерв'ю з головою Київського громадського об'єднання «Товариство Лемківщина ім. Б.-І. Антонича» Н. Байко. — К., 2008. [НАФРФІМФЕ ім. М. Рильського. — Ф. 14–3. — Од. зб. 1421. — 9 с.].

Chronicles of Deportations in 1944–1946 Through the Eyes of Lemky article is based on resettlers' memories and covers some issues of spiritual and material cultures of Lemky, especially their life, household, religion, dialect, national costume, song folklore etc.

We are happy to publish memories of Nina Yakivna Bayko, who was the member of outstanding *The Baykos Sisters Trio*. In 1953 they introduced the Ukrainians the culture and songs of Lemky. Having been originated from Lemkivschina the trio became the most active popularizer and promoter of native song. Thanks to three sisters Mariya, Danyila and Nina and such composers as Philaret and Mykola Kolessas, K. Stetsenko, Yu. Korchynsky, B. Filts, M. Popenko, I. Maychuk, H. Vereta, Ye. Kozak, O. Hram, V. Lystopad, O. Yakovchuk, Ya. Yaroslavenko the Ukrainians could hear songs of Lemky. The composers helped to renew the tradition of Lemky's live performance.